

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MƏRYƏM MƏHƏMMƏD QIZI İSHAQZADƏ

**QURANI-KƏRİMİN ERKƏN TƏFSİRÇİLƏRİ
(ƏHLİ-BEYTİN TƏFSİR ÜSULU)**

İxtisas: 7213.01 – Dinşünashq

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsmi opponentlər: Əlipaşa Hacıəli oğlu Əliyev
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

İlkin Ənvər oğlu Əlimərdanov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi
problemləri şöbəsi

Müdafiə _17/11_____ 2014-cü il saat _____də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nəzdində birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı, İstiqlaliyyət, 26.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat: _____2014-cü ildə göndərilmişdir.

FD7213.01 Dissertasiya Şurasının elmi katibi
ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru Z.A.Əbilova

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Quran anlayışları və ismarışlarının tam və mükəmməl şəkildə dərk olunması, qavranılması Onun təfsirindən asılıdır. Məhz Qurani- Kərimin təfsiri işığında bir çox ayələr arasındakı mənə bağlılığı üzə çıxır, bəşərin müxtəlif sahələrdə ehtiyac duyduğu ayrı-ayrı mətləb və məsələlərin bu müqəddəs Kitab baxımından həlli üçün münbit şəraitin yaradılması təmin edilir. Təfsir bu müqəddəs Kitabdakı mətləbləri dərk edən yüksək düşüncəli hər bir şəxsin Quran insanı olmasında da mühüm rol oynayır.

Təfsir ona görə ən başlıca və mühüm islam elmlərindən biri sayılır ki, o, bir tərəfdən insanı birbaşa Allah kəlamına bağlayır, digər tərəfdən isə bəşərin düşüncə və həyatını yeni rəngə boyayır. Quran ayələrinin dərinliklərinə və batini mənalарına gedən yol həm çox zərif, həm də təhlükəlidir. Bu səbəbdən, təbii olaraq, rəyə əsaslanan təfsir Quranla bağlı səhv nəzəriyyələrə dözmək üçün əlverişli zəmin yaranır. Bəzi rəvayətlərdə islam peyğəmbəri (s) və o həzrətin pak əhli-beyti (ə) Quranın istər zahiri, istərsə də batini mənalарını özündə birləşdirən bütün elmlərin və Quran maarifinin ilkin və mahir biliciləri kimi təqdim olunurlar. Məhz buna görə də əhli-beyt (ə) tamamilə düzgün olaraq Quran maarifinin, xüsusilə də bu ilahi Kitabın batini tərəfinin öyrənilməsinin əsas qaynağı hesab olunur.

Bəşər övladını öz insani özgürlüyündən çıxaran, onun əvəzsiz bir inci olduğunu unutduran cazibəli və təhrikədiçilərlər çoxdur. Bu amillər dünyanın qaranlıq dalanlarında insanı maddi ilğımlarla aldadırlar. Bir tərəfdən fərdi sahədə pis xasiyyətlər: paxıllıq və xudpəsəndlik, təkəbbür və qeybətlər, ifrata varma və lovğalıq bütövlükdə götürdükdə insanlıq üçün böyük təhlükə yaradır, digər tərəfdən isə ictimai sahədə tamahkarlıq və xəyanətlər, acgözlük və aldanmalar, ehtiras və şəhvətlər bəşər övladının həyatını çirkəbə və puçluğa

yuvarladır. Dünya ləzzətləri insanları kama çatmağa tələsdirir, aldanma və sapmalar, ehtiras və şəhvətlər isə öz əsirinə çevirir. Belə bir şəraitdə artıq insanın zehmində və qəlbində yaradılışın uca məqsədlərinə çatmaq və insanın mahiyyətinə, yəni onun insanlığa doğru hərəkəti üçün təlaş və səy göstərməsinə heç bir stimül qalmır. Belə bir şəraitdə səylər səmərəsiz, əməllər məqsədsiz qalır, əldə edilənlər isə sərgərdanlıq və insanın ağır ömrünün pozğunluğundan başqa bir şey olmur. Bunlar bizi həqiqətdən uzaqlaşdıran fitnələrdir ki, işıqlı günümüzü qaranlığa çevirir, şirin arzularımızı gözümüzdə qoyur.

İslam peyğəmbəri (s.) bizi Qurana əməl etməyə çağırmış və bunun fitnələrdən qurtulmaq yolu olduğunu bildirərək buyurmuşdur: «Ey insanlar, fitnələr qaranlıq bir gecə kimi sizi bürüdükdə Qurana üz tutun». Quran insanı ən yaxşı yollara yönəldən elə bir Kitabdır ki, Onda şəriətin incəlikləri, həqiqətlərin izahı və onların əldə edilməsi yolları göstərilmişdir.

Haqqı batildən ayıran Quranın zahiri və batini tərəfləri vardır. Kitabın zahiri tərəfi hökm və əmrlərdən, batini isə elm və biliklərdən ibarətdir. Quranın zahiri tərəfi gözəl, batini isə dərinidir. Bütün bunlara yiyələnməkdə, Quranın düzgün dərkində təfsir müstəsna rol oynayır.

Qurana sidq ürəkdən bağlanmaq insanların üzünə ucalıq qapılarını açır, onları qəflət və əsarət fitnəsi torundan xilas edərək, Haqqa və ədalətə tərəf yönəldir.

Peyğəmbərimiz sonuncu səmavi Kitabın düzgün təfsiri məsələsinə böyük önəm verərək buyurmuşdur: «Öz ümmətimə görə ən çox nigaran qaldığım şey ondan ibarətdir ki, mənim vəfatımdan sonra bir nəfər Quranı əlinə alıb, təfsir etməyə başlasın, lakin Kitabın əsl mahiyyətini dərk etməsin və Ondaqı mənaları düzgün təfsir etməsin».

Quran tükənmək bilməyən bir xəzinə, bu xəzinənin açarı isə təfsirdir. Məhz buna görə də Quranın erkən təfsirçilərinin bu yöndəki fəaliyyətinin araşdırılması mövzunun aktuallığını və elmi əhəmiyyətini açıq-aşkar şəkildə sübut edir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi və yeniliyi. Təfsir tarixinə aid ayrı – ayrı qaynaqlarda, müxtəlif təfsirlərdə: Küleyninin “Kafi”¹, Məhəmməd Bağır Məclisinin “Biharül-ənvar”² kitablarında, Seyyid Həşim Bühraninin təfsirində³ və digər mənbələrdə bu mövzuya toxunulmuş və qiymətli fikirlər söylənilmişdir. Son dövrə aid ayrı – ayrı araşdırmalarda da bu mövzudan müəyyən qədər bəhs olunmuşdur. Bunlara nümunə olaraq İran alimlərindən Əllamə Təbatəbəinin “Əl-mizan fit-təfsiril - Quran”⁴, Türkiyə araşdırıcılarından İsmayıl Cərrahoğlunun “Təfsir tarixi”⁵ və “Təfsir üsulu”,⁶ Möhsün Dəmirçinin “Quranın təməl konuları”⁷, Azərbaycan alimlərindən Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin “Quranın təfsiri və tərcüməsi”⁸ kitablarını və gənc tədqiqatçı Elnur Əliyevin “Qurani-Kərimin təfsir növləri” adlı dissertasiya işini⁹ göstərmək olar.

Dissertasiyada bu mövzu Azərbaycanda ilk dəfə bu mövzu ayrıca tədqiqat obyektinə kimi seçilmiş və ətraflı, sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb edilmişdir. Tarixi faktlarla elmi şəkildə sübuta yetirilmişdir ki, Quranın ilk təfsircisi sonuncu

¹ **کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دار احیاء تراث اهل بیت (ع)، تهران، چاپ سوم، 1404ق.**

² 1362 ش.

³ مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، موسسه

الوفاء، بیروت، 1404 ق. 110 جلد.

⁴ بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ناشر: موسسه البعثة، تهران، چاپ

اول، 1415 ق. امینی،

⁵ طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین

حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، سال 1417 ق. 20 جلد در 10 مجلد.

⁶ Cerrahoğlu İsmail. Tefsir tarihi. İstanbul: 2005.

⁷ Cerrahoğlu İsmail. Tefsir usulu. 11. Baskı, Ankara: 1997

⁸ Demirçi Mühsin. Kur'anın Temel Konuları. İstanbul, 2000

⁹ Paşazadə Şeyxülislam Allahşükür. Quranın təfsiri və tərcümə tarixi. Bakı: 1998

⁹ Əliyev Elnur Təvəkkül oğlu. Qurani-Kərimin təfsir növləri. İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2011

Peyğəmbər (s) olmuş, daha sonra isə bu şərəfli işi o həzrətin əhli-beyti (ə) davam etdirmişdir. Dissertasiyada həmçinin Qurani-Kərimin təfsirini doğuran amillər işıqlandırılmış, tədqiqatın zəruriliyi və əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilmiş və əhli-beytin təfsir üsulu açıqlanmışdır. Tədqiqat işi gələcəkdə təfsir tarixi ilə bağlı aparılacaq araşdırmalar üçün zəmin rolunu oynayacaq bilər.

Tədqiqat işinin obyektini. Dissertasiyanın obyektini Qurani-Kərimin erkən təfsirçilərindən olan əhli-beytin (ə) bu sahədəki səmərəli fəaliyyətini işıqlandıran çoxsaylı ilkin qaynaqlar və ayrı-ayrı araşdırmalar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Quranın ilkin təfsirlərini araşdırmaq, bu məsələdə əhli-beytin təfsir üsulunu müəyyənləşdirmək, təfsir elminin yaranması və inkişafında onların rolunu ortaya qoymaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Təfsirin ilkin yaranma zərurətini aydınlaşdırmaq;
- Sonuncu peyğəmbərin (s) bu məsələdə rolunu müəyyən etmək;
- Əhli-beytin (ə) təfsir üsulunu müəyyənləşdirmək;
- Əhli-beytin (ə) təfsir elmindəki xidmətini və quranşünaslığın inkişafına təsirini açıb göstərmək;
- Bu yöndə gələcəkdə aparılacaq araşdırmaların istiqamətini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işi Quran, hədislər və rəvayətlər əsasında hazırlanmışdır. Tədqiqat metodu kimi nəzəri müqayisəli təhlil və şərh üsuluna üstünlük verilmişdir. Bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə orta əsr qaynaqları ilə müqayisələr aparılmış, yeri gəldikcə çağdaş elmi-tədqiqat işlərinə də müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın əhəmiyyəti. Tədqiqatın başlıca əhəmiyyəti Quranın bənzərsiz və heyrətamiz dünyasının erkən təfsirçiləri olan əhli-beytin (ə) bu yöndəki şərəfli və səmərəli fəaliyyətinin ətraflı və sistemli şəkildə araşdırılmasındadır. Erkən təfsirçilərin yolu ən doğru və etibarlı olmaqla yanaşı, həm də

Allahın və Onun sonuncu rəsulunun (s) yeganə düzgün yoludur. Dissertasiya işində əhli-beytin (ə) təfsir irsinin başlıca xüsusiyyətləri və səciyyəvi cəhətləri müəyyən edilmiş və digər təfsirlərdən üstünlüyü göstərilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Farsdilli əlyazmaların tədqiqi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin fars dilində yazdığı monoqrafiyasında və müxtəlif elmi jurnallarda nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi müqəddimə, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiya işinin "Təfsir elminin yaranma zərurəti və əsas hədəfi" adlanan **birinci fəsil** üç bölmədən ibarətdir. Fəsilin **birinci bölməsi** təfsirin mahiyyət və hədəfinin açıqlanmasına həsr olunmuşdur.

"Тяфсир" сюзцнцн ясас мянасы щаггында müxtəlif фикirlər mövcuddur. Вязи alimlər бу сюзц «тяфил» бабына аид едәгәк «фясяря» кюкцндяп оlaraq "ашкарламаг", "айдын етмяк" мянасыны даşıдығынı göstәрмиш вя onun мәншәуинин мцәууәнләшдирilmәsindә чятинлик чәkdiklәрини дә etiraf etmişlәр. «Фясяря» сөзүнүн "тяфсир" мәнәси вя "китабын шярщинин изащ" anlamı da qeyd olunur¹⁰. Ayrı-

¹⁰ أبو البقاء الكفومى، أيوب بن موسى الحسينى، كتاب الكليات: معجم فى المصطلحات و الفروق اللغوية، تحقيق : عدنان درويش و محمد مصرى، ناشر: موسسه الرسالهرياء، بيروت، 1419 ق، جلد 12، ص 273

Keskioğlu, Osman. Nüzulinden Günümüze Kuran-i Kerim Bilgileri. Ankara: 1993, s. 220-221

ayrı alimlər bu sözün «сяфр» sözündən йарандығыны вя «ашкар етмяк», «кяшф етмяк» мянасыны qeyd edərək yazmışlar ки, sözün mənaları çoxaldığıна эюрә о, «тяфил» бабына эетмишдир.¹¹

Аури-аури лъцятшцнаслар «тясяря» sözündən «изашц» şərh mənasını гябул edərək онун sinonimləri olan «шярц», «изаш», «бяйан», «кяшф», «тяфсил» вя «тявил»дән fərqlərini göstərmişlər.

«Təfsir» sözü Qurani-Kərimdə yalnız bir dəfə bu sözün qeyd olunan lügəvi mənalарında işlənmişdir: هُوَ الَّذِي عَثَّ الْأَنْفِيُّ مَیِّینَ رَسُوْلًا مَّا هُمْ بِأَعْدَاءُ لَهُمْ وَأَوَّيْنَاهُمْ يَوْمَ يَعْلَمُ كَذِبًا أَهْلًا حَكْمَتُكَ إِن كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَا فِي مُشْرِكِلَر سَئِنَ يَنْزِلُ الْوَيْدِينَ. Müşriklər sənin yanına gəlib elə bir misal çəkməzlər ki, Biz sənə onun doğru cavabını [verməyəк] və izahatca daha yaxşısını gətirməyəк.» (əl-Furqan, 33)

«Тяфсир» sözündən бир термин кими тярифи барədə Гуран алимляри вя тяфсирчилярип fikirləri фярғлидир. Ялламя Тябатябаи Qurаn аиясинин аргументли мянасыны тяфсир щесаб едир. Бу сябябдән аиянин мянасынын мащийятиня тясир етмяйан fikir, мясялян, онун лъцяви, гиряят вя бядии anlamlarını Гуранын тяфсири щесаб етмир¹². Зеркешинин фикринъя пейьямбяря назил олмуш Аллащ китабынын дярк олунмасы, мяналарынын шярщ едилмяси, ещкам вя щикмятляринин ашкарланмасы Гуранын елми тяфсири сайылмалыдыр.¹³ Fikrimizcə, бу тярифи qəbul etmək daha məqsədeууğundur, щцнки bu halda Гурани-Кяримин erkən təfsirçiləri olan әщли-бейтин bu sahədəki fəaliyyətlərinin hədəf və məramı tam şəkildə aydın olar.

Әщли-бейт рявайятляриндя «тяфсир» sözündən истифадя едилмяси эюстярип ки, onların тяфсир даиряси

¹¹ زرکشی، بدر الدین محمد بن عبدالله بن بهادر، البرهان فی علوم القرآن، محقق: محمد ابو الفضل ابراهيم، ناشر: دار المعرفه، بیروت، بی تا جلد ۲، ص ۱۴۷

¹² طبّا طبای، سید محمد حسین، قرآن در اسلام، مصحح: محمد باقر بهبودی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ پنجم 1370 ش. 171 ص.

¹³ زرکشی، همان تالیف، ص ۷

чох эенишдир вя фигщи рявайятлярі дѣ ящатя едир. Пейьямбяр (с) Имам Ялини (ѣ) дяфялярля юз ъанишини вя вясиси кими танытдырмагла вилайят барясиндя буйурмуш, Ялинин тарихи мянбялярдя, шия вя сцнни щядисляриндя гейд едилмиш фязилятляри вя йцксак кейфийятлярини гейд етмишдир¹⁴. О һѣзрѣт Гядир Хум щадисясиндя Аллащ-тааланын ямри иля тящрифаты йериня йетиряряк имам Ялини (я) вилайятлийя тѣйин етмищдир. Имам Садиг бѣтѣн бунлары «Тѣфсири-вилайят» kitabında гейд етмишдир.

Tefsir elminin sayəsində Quranın anlam və maarifi aşkarlanır, əmləri, nəsihətləri və hikmətləri əldə edilir. Deməli, təfsir Quranın ayələrinin mənalərini bəyan etmək və onun hədəf və anlayışlarını açıqlamaq məqsədi ilə bir növ fikir söyləmək cəhdini özündə birləşdirən mühüm bir elm sahəsidir. Ümumiyyətlə, "Quran təfsiri islam aləmində ən çətin elm hesab olunur"¹⁵. Bu elm çətin olduğu qədər, həm də olduqca vacib və əhəmiyyətlidir.

Təfsir elmi islam peyğəmbərinə ilk ayələrin endirilməsi ilə başlanmışdır. Allah kəlamının ilk şərhçisi peyğəmbərin özü olmuşdur: o həzrət qəlbinə endirilənləri səhəbələrə izah etmiş, açıqlamışdır. Peyğəmbərin (s.) vəfatından sonra isə bu sahədə daha çox fəaliyyət göstərən həzrət Əli (ə) olmuşdur¹⁶. Bir nəsilədən başqa bir nəslə şifahi yolla ötürülməklə baş verən birinci mərhələdən sonra Quranın təfsiri özünün yazılı mərhələsinə qədəm qoymuşdur. İlk yazılı təfsiri Mücahid bin Cəbr (vəfatı: 104/722) yazmışdır. İbn Abbasın (vəfatı: 68/687)

¹⁴ طبری، محب الدين، ابو جعفر احمد بن عبدالله، الرياض النضرة في مناقب العشرة، تحقيق حمزة النشري، عبدالحفيظ فرغلي، عبد الحميد مصطفى، المكتبة القيمية، ص ١٣٤

¹⁵ Məmmədəliyev Vasim. Ön söz //Quran. Bakı: 1992, s. XXI

¹⁶ Subhi es-Salih. Kur'an ilimleri. Terceme: M.Said Şimşek. İstanbul: 1994, s. 370

ən layiqli şagirdlərindən olmuş. Mücahiddən sonra Qurana təfsir yazmaq bir ənənəyə çevrildi.

Təfsirçilər ilk dövrlərdən başlayaraq təfsirin aşağıdakı iki üsulundan istifadə etmişlər: Birincisi, tərtibi yaxud ardıcıl üsuldur. Bu üsulda təfsirçi Quran ayələrinin hamısını ardıcıl olaraq ayə-ayə şərh və izah edir. Quranın ən mühüm tərtibi təfsirləri sırasında Fəzl bin Həsən Təbərsinin «Məcməül-bəyan»¹⁷ və Əllamə Təbatəbəinin «Əl-mizan»¹⁸ əsərlərini göstərmək olar.

İkincisi, tematik (mövzulu) təfsirdir. Bu üsulda təfsirçi əvvəlcə müəyyən bir mövzuya aid Quran ayələrini qruplaşdır hər bir ayənin məzmun və məqsədlərini şərh edir və nəticə olaraq yekunlaşdırır. Ayətulla Abdulla Cavadi Amolinin «Quranın tematik təfsiri»¹⁹ bu qəbildən olan ən məşhur təfsirlərdən biridir.

Təfsir və təvil sözləri müxtəlif dövrlərdə sinonim kimi işlənmişdir²⁰. Təvil sözünün lüğəvi mənası “rücu” (geri dönmə, qayıdış) anlamındadır. Бу мяна онун чохла сайда тюрямяляриндя: “әл-яввял”, “ял-оула”, “ял-яввялин” вя Гуранда “тявил” кими özünü göstərir.

Тяфсигля тявилин фярги ондадыр ки, “тяфсир” сюзцн захири мязмуну щаггында тядигатдыр вя ядыаби бахымдан илтизамі (зярури) вя яглидир. “Тявил” исә сюзцн гайнаынын, онун сон ясас мягсяд вя щядяфинин тяйин едилмясидир. Тяфсирля тявил арасында фяргдән çох ортақ ъящятляр вардыр. Бея ки, бир чох щалларда онлардан ейни сывийядя истифадя едилмищдир. Бу ики

¹⁷ طبرسی، فضل بن حسن، مجمعالبیان فی تفسیر القرآن، با مقدمه محمدجواد بلاغی، انتشارات ناصر خسرو، تهران، چاپ سوم، سال 1372 ش. 10 جلد در 5 مجلد.

¹⁸ طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، سال 1417 ق. 20 جلد در 10 مجلد.

¹⁹ جوادى آملی، عبدالله تفسیر موضوعی عی قران الکریم انتشارات اسراء، قم، 1378

²⁰ Cerrahoğlu İsmail. Tefsir usulu. 11 baskı, Ankara: 1997. s.214

анлайышын ян мцщцм вязифязі щягигятлар вя реаллыглар цзяриндяки эизли пярдяни галдыртагдыр.

Уъа Аллащ Али-Имран сурясинин 7-ъи айясиндя “тявил” елмини мцтляг щякилдя юзцня аид едир: وَمَا كُنَّا بِمَعْلُومٍ وَلَا يُخَالِفُ لِلَّهِ شَيْئًا “Аллашдан башга онун (Гуранын) тявилини щеч кяс билмяз.”

Fəslin **ikinci bölməsində** Quran təfsirinin yaranma zərurəti məsələsi araşdırılır. Quranın aydın və aydınlıq bəxş edən Kitab olması o mənada deyil ki, Onun mənə və məzmununu müəyyən hazırlıqsız olmadan hər kəs düzgün şərh və təhlil edə bilsin. Suat Yıldırımın qeyd etdiyi kimi, Quran haqqında biliyi olmayan şəxs bəzən ayətlər arasında tənəqüz (ziddiyyət) olduğunu düşünə bilər²¹. Eləcə də Quranın bir çox sözləri müxtəlif mənalara uyğun gəlir ki,²² bütün bu hallarda Quranın təfsiri köməyə gəlir və mövcud çətinliyi, anlaşılmazlığı aradan qaldırır. Əslində təfsir Quran maarifini dərk etməyin ən əsas vasitələrindən biridir. Quranın xüsusiyyətlərindən biri budur ki, özünün istiqamətverici maarifinin çox hissəsini ümumi üsul və qaydalar çərçivəsində təqdim edir və bu yolla kamala çatmağın əsas yollarını müəyyənləşdirir. Bu xüsusiyyət bir tərəfdən Quran mətnini konkret zaman və məkandan daha geniş bir mövqedə yerləşdirir, digər tərəfdən isə onun incəliklərinin dərk edilməsini təfsirin öhdəsinə buraxır. Quranın şərh edilməsi ilk növbədə peyğəmbər (s.) və o həzrətin səhabələrinin öhdəsinə qoyulmuşdur.

Quranın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də Onda ki mənalарın sonsuz dərəcədə dərinliyidir. Quran cümlə tərkiblərinin quruluşunda və onların zahiri tərəflərinin strukturundakı dəyərli məlumatlardan əlavə özündə elə çoxlu mətləb və ismarışları gizlətməmişdir ki, onlar zaman keçdikcə hərtərəfli düşüncələrdən sonra üzə çıxır. İslam peyğəmbəri

²¹ Yıldırım, Suat. Kurani-Kerim ve Kuran ilimlerine giriş. 4 baskı, İstanbul: 2000, s.144

²² Demirci Muhsin. Kur'an tarihi. İstanbul: 1994, s.208

(s) buyurmuşdur: “Quranın həm zahiri, həm də batini (daxili) məzmunu vardır. Batinin də bir batini, ondan sonra isə yeddiyə qədər batini vardır”²³. Peyğəmbərdən başqa o həzrətin pak canişinləri də bu mətləbi vurğulamış və möminləri belə bir dərinliyə doğru yönəltmişlər. Quranın ayələr üzərində dərinlən düşünməyi təkid etməsi də (Sad, 29; ən-Nisa, 82; Məhəmməd, 24; ən-Nəhl, 44) əslində onların mənalının sonsuz və dərin olmasını açıqlayır. Şübhəsiz ki, bu dərinliyin açılması Quranın geniş təfsirini tələb edir.

Quran maarifi və anlayışlarının düzgün və hərtərəfli öyrənilməsi Onun əsaslı təfsir olunmasını tələb edir. Belə bir təfsir o zaman mümkün olur ki, təfsirçinin həm lazımi şəraiti, həm də mötəbər qaynaqları olsun. Bu iki şərtin nəzərə alınmaması islam cəmiyyətində daim ayrı-ayrı şəxs və qrupların, düzgün yoldan çıxmış firqələrin cahilanə və inadlı təfsirlərinin təsiri altına düşmələrinə səbəb olmuşdur. Təfsirçi ilk növbədə ərəb dili və ədəbiyyatını mükəmməl bilməlidir. İkincisi, vəhyə bağlı məsələləri, yəni həmin dövrdə baş verən hadisə və reallıqları və onlara uyğun olaraq peyğəmbərə (s) nazil olan Quran ayələrini bilmək lazımdır. Üçüncüsü, peyğəmbər (s) və əhli-beyt (ə) haqqındakı rəvayətləri, sünnət və siyərləri bilmək zəruridir. Sünnət bir çox fərzlərin fəzilət ehkamları və təfərrüatları haqqında bilik və tanışlıq qaynağıdır. Bunların əsasları Quranın bir çox ayələrində şərh edilmişdir. Dördüncüsü, Quran elmlərini bilmək vacibdir. Bu, Quran maarifini əsaslı şəkildə anlamaq üçün bir vasitə rolunu oynayır. Əvvəlki alimlərin əsərləri ilə tanış olmaq da Quranı təfsir etmək üçün şərtlərdən biridir. Vəhyin endirilməsinin şahidi olan səhabələrin sözləri həmişə Quran alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Təfsirçi üçün lazım olan şərtlərdən biri də məntiq və digər müvafiq elmlərə yiyələnməkdir. Heç şübhə yoxdur ki,

²³ Məmmədəliyev Vasim. Ön söz // Quran. Bakı: 1992, s. XII

təfsirçinin humanitar və praktiki elmlər üzrə bütün sahələrlə bələdliyi bir çox ayələrdəki vəhyin üca maarifini dərk etməkdə onun yolunu asanlaşdırır.

Гуранын цмуми вя щяртяряфли хцсусиййятляриндя бири дя онун ябядилийидир. Сцннят вя Гуран бир-биринин ичиндядир. Бири цмуми, о бириси ися изащ вя тяфсирдя ибарят олан бу ъящятляр сцннيتين вя Гуранын бир-бирини неъя тьякмиллящдирмяси реаллыыны эюстярир. Гурани-Кярим мцтешабищ айяляри баша дцщмяк цццн башга бир принципи дя тьягдим едир: «... Мцтяшабищ айялярин изащы елмдя гцввятли оланлардадыр» (Али-Имран, 7). Гурани-Кяримин тьяфсир едилмясинин ян доьру йолларындан бири Ondaki мцтяшабищ айяляринин дярк едилмяси цццн мющкям айялярдя иштифадя олунмасыдыр. Беля ки, Гуранын юзц айялярини ики щиссяйя бюлмцщдцр: “Онун бир щиссяси мющкям, диэяр щиссяси ися мцтяшабищ айялярдир». (Али-Имран, 7)

Ялламя Тябятябаи мцтяшабищ айялярин тьяфсири щаггында рявайятляри щярщ етдикдян сонра йазыр: «Рявайятлярдян бизим щярщ етдийимиз мясяля, йяни мцтяшабищ айялярдән мющкям айяляря мцраъият етмәк цццн иштифадя едилтәси мцтяшабищ айялярдяки охщарлығи арадан галдылыра биляр. Чцнки мющкям айяляр мцтяшабищ айяляри тьяфсир едя биляр.²⁴

Имам Яли (я) буйурур: «Инсанлар мцтяшабищ айялярин тьяфсириндя щялак олмушлар. Чцнки онларын мянасындан хябярсиздирляр, онун щягигятини анламыр вә өз щяхси ряйляриня ясяян щярщ едирляр. Нятиъядя юзлярини пейъямбярин щягигиги ъанишини олмагдан мящрум едирляр.²⁵

²⁴ طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین حوزہ علمیہ قم، چاپ پنجم، سال 1417 ق. جلد 3، ص 68.

²⁵ مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعہ لدرر اخبار النعمہ الاطهار، موسسه الوفاء، بیروت، 1404 ق. جلد 92، ص 12.

Əhli-beytin тяфсирлә баълы эюстяришляриндян бири дя будур ки, насих иля мянсух дягиг шякилдя бир-бириндян фяргляндирилмяли вя тяфсирдя онлардан дцзэцн истифадя олунмалыдыр.

Fəslin **üçüncü bölməsində** ilkin təfsir baxışları tədqiq olunur. Билийя вя няфс паклыына sahib олан щяр бир кяс Qurandan бящрялянир. Лакин Аллащ-тааланын кəlamlarının анлашылмасы иля баълы бахышлар мцхтялиф олмушлар. Рагиб Исфашаны беля бахышларын цццц эюстярир: 1. Тяфрит (зяиф) бахышлар; 2. Ифрат (радикал) бахышлар; 3. Мютядил (либерал) бахышлар.²⁶

Тяфрит бахышлар. Беля бахыш sahiblərinin fikrincə, ядябийят, фигщ, нящв сащялэги üzrə алимлэр, щятта пейьямбэрдян вя йа сящабялярдян дини елмляри юйрянэплэр Quranı тяфсир едя билмязляр. Тяфрит бахышлара sahib олан вя Гуранын тяфсирини юзляриня рява билмязян биринщи qrup адамлардан фяргли олараг, башга бир qrup бу фикирдядир ки, эениш ядяби мялуматли щяр бир кяс Гураны тяфсир едя биляр. Ялбяття, бу фикри гябул етмяк чох чятиндир, щцнки onlar тяфсирин əhəmiyyətini nəzəgə alsalar, щеч вахт бу щцр düşünмязляр. Яэяр бир ишля баълы ифрат вя тяфрит бахышлар тягдим олунса, тябиидир ки, бу щяряйан вя щярякят мютядил щяряйана доьру ирялиляйящяк вя мютядил, таразлашмыш бахыш ашкар бир нятищяйя чатаьагдыр.

Тяфрит вя ифрат бахышларын ардынща digər бир бахыш да мейдана чыхмышдыр ки, onların fikrincə, тяфсир ня о гядяр чятин вя мцряккябдир ки, ону ищра едя билясян, ня дə о гядяр сятщидир ки, щяр бир фикир сащиби она эирищя билсин. Beləliklə, bu iki baxışdan бири Гуранын эуйа «мцяммалы» олдуьу өщүн ону дярк етмяк гапыларыны мцращият едянлярин гаршысында баьлайыр, башгасы ися яряб дили иля таныш олан щяр бир кясин

²⁶ راجب اصفهانی، ابوالقاسم الحسين بن محمد، مفردات غريب القرآن، موقع مكتبه المسجد النبوی الشریف، بی تا، ص ۵۶

гаршысында онун гапыларыны ачыр. Лакин реаллыг бея дейилдир: Гурани-Кярим о гядяр сядя дейилдир ки, тясяввцр вя тясдиг едилян ясасларынын шярщинә ещтийаъы олмасын вя о гядяр дя долашыг вя эизли дейилдир ки, бир мцямма кими dərketmə ганунларындан кянарда галсын вя тяфсир едиля билмясин. Гуран bir işiq, нур олмагла йанашы, уъа, ейни заманда дярин бир маарифя маликдир вя бу, Онун тяфсирини мцмкцн едир. Quranın дяринliyi вя нурlu олмасы Онун бядиiliyi мянасындадыр. Лакин тяфсир олуна билмйин мянасы heç дә о demək дейилдир ки, щяр кяс буни yerinə yetirə bilər.

Dissertasiyanın **ikinci fəslі** “Quranın təfsirində əhli-beytin yeri” adlanır. Fəslin **birinci bölməsində** Quranda əhli-beyt məsələsi araşdırılır.

Гуранда ящли-бейт тәркиби ашағıдакі ики айядя işләнмишдир:

﴿لَا تَعْلَمُ جَبْرِينَ مَرَّ اللَّهُ بِكَ أَتَشْكُرُ أَمْ لَا تَشْكُرُ﴾ هَلْ لَا يَدْرِي دَعْمُ مَيْمُودُ
 “Аллащин ямрinә тятъъцбтц едирсян? Еу ev əhli, Аллащын рящмяти вя бярякяти üstünüzde олсун. Аллащ тярифляниб щцкр олунмаъа, юйцлцб-мядщ едилмйя лайигдир.” (Щуд, 73)

2. ﴿وَلَوْ أَقْبَلُ الصَّلَاةَ وَآتَيْنَا﴾
 ﴿الزُّكَاةَ طَعْنُ اللَّهِ وَرَسُولَهُ﴾ تَمَلُّرُ يَلَلُهُ لَيْدُ هَبْ عَنْكُمْ الرُّجْسَ أَهْلًا يَوْتُطُ هَرَكُمُ
 Сиз ей [пейьямбярин] ящли-бейти (ев ящли)! Аллащ сиздяч чиркинлийи йох етмяк вя сизи тяртямиз (пак) етмяк истяр.” (әл-Әщзаб, 33)

«Риъс» сюзц haqqında бу айядя беш ачыглама верилмишдир: исим (ад), ширк, шейтан, эцнащ, мцрдарлыг.²⁷ Ящл” сюзцнцн «әщли-бейт» тяркибия баълы олмасы щаггында да бир нечя ачыглама гейд едилмишдир: 1. пида (чаъырыш) цццн, йяни, ей ящли-

²⁷ ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد بن حبيب، النکت والعيون (تفسير الماوردی)، تحقیق: سيد بن عبدالمقصود، ناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، بی تا جلد 4، ص 4

бейт; 2. тядщ цццн; 3. тѣфсир мягсядиля. Мясялян: اغنى اهل البيت (ящли-бейтин лѣагяти).²⁸

Şiə təfsirçiləri, mühəddislər və tarixçilərin yekdil fikrinə görə buradakı əhli-beyt müqəddəs bəşlikdən ibarətdir:

1. Həzrət Məhəmməd bin Abdulla- Allahın əzəmətli rəsulu (s);
2. Həzrət Əli bin Əbi Talib əmirəlmöminin (ə);
3. Həzrət Fatiməyi- Zəhra (səlamullahə əleyha);
4. Həzrət imam Həsən Muctəba (ə);
5. Həzrət imam Hüseyn seyyidüşşühəda (ə).

XVII əsr Osmanlı müəllifi Şəmsəddin Əhməd Əfəndi də Tirmiziye isnadən bu fikri qəbul edir.²⁹

Tirmizi bu hədisi peyğəmbərin qayınatası Ömər bin Əbi Sələmənin dilindən nəql edərək yazır: «Bu ayə Ümm Sələmənin evində peyğəmbərə (s) nazil olanda o həzrət Fatimə, Həsən və Hüseyni çağırırdı. Əli onun arxasında durmuş halda peyğəmbər əbasını onların üstünə saldı və dedi: اللهم هو لاء اهل بينى فاذهب عنهم الرحبس و طهرهم تطهيرا: // Pərvərdigara, bunlar mənim əhli-beytimdir. Hər növdən olan alçaqlıqları onlardan uzaqlaşdır və onları həqiqətən pak et». Ümm Sələmə dedi: «Mən də onlarla birlikdəyəmmi, ey Allahın peyğəmbəri? Peyğəmbər (s) buyurdu: «Sənin öz yerin var və sən səadətə qovuşasan». Tirmizi bu hədisi səhih düzgün hədis hesab edir.³⁰

Fəslin **ikinci bölməsində** əhli-beyt elminin qaynaqları araşdırılır. Əhli-beyt elm və ismət olmaqla iki xüsusiyyətlə peyğəmbərin canişini olmaq və vilayət məqamını əldə etmək ləyaqətini qazanmışdır. Əhli-beyt elminin qaynaqlarının araşdırılması və onun mahiyyətinin öyrənilməsi imamların elm

²⁸ سمرقندى، ابوللت نصر بن محمد، تفسير السمرقندى المسمى بحر العلوم، تحقيق: محمود مطر جى، ناشر: دار الفكر، بيروت، بى تا. 3 جلد، ص ۵۶

²⁹ Şəmsəddin Ahmed Efendi. Menkibelerle dört büyük halife. İstanbul: 1998, s.425

³⁰ ترمذى، محمد بن عيسى ابو عيسى، الجامع الصحيح سنن الترمذى، ناشر: كدار احياء التراث العربى، بيروت، تحقيق: احمد محمد شاكر و ديكران، بى تا. 5 جلد، ص ۳۵۱

və təfsir sahəsindəki yerinin müəyyən edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Əhli-beytə təfsir və Quran bilikləri Allah tərəfindən bəxş edilən bir vergidir. Bu vergi onlara irsən verilmişdir. Əlbəttə, bu, o mənada deyildir ki, əhli-beytin Allah vergisindən istifadə etmək üçün özünün heç bir rolu olmamışdır. Aydınır ki, əhli-beyt bu ilahi vergini almaq və sonra onu qorumaq, haqqını sübut etmək üçün lazım olan ilkin zati ləyaqətlərə malikdir. İmam Xomeyni bu barədə yazır: «Onlar (əhli-beyt) «həzrət peyğəmbərə (s) tam şəkildə tabe oldular, kəşf etmək elmlərini irsən o həzrətdən qəbul etdilər və Quran həqiqətləri həzrət peyğəmbərin qəlbində təcəlla etdiyi həmin nur və kamal ilə mərhələlərə bölünmədən və şəkillərini dəyişmədən onların qəlbində öz əksini tapdı».³¹

Varisliyi iki cür təsəvvür etmək olar: qəlbi (daxili) və fiziki (xarici). Birinci varislikdə peyğəmbərin (s) və məsum imamın (ə) bütün elmləri onun vəsisinə, yəni canişsinə ötürülür. Əbu Abdullah (ə) belə buyurur: «Axırncı imam ömrünün ən son dəqiqələrində qabaqkı imamın biliyində tanınmağa başlayır».³²

Fiziki varislikdə əvvəl yazılmış kitab və əsərlər, o cümlədən «Cəmiyyət kitabı», Əlinin kitabı, Fatimənin əsəri, əvvəlki peyğəmbərlərin kitab və əsərləri nəzərdə tutulur. İmam Cəfər Sadiq atasından, atası isə atalarından və imam Əlidən (ə) eşitdiklərini belə nəql edir: «Allahın kitabı barəsində məndən soruşun. Allaha and olsun ki, Allahın kitabından elə bir ayə endirilməmişdir ki, istər gecə, istər gündüz, istər səfər zamanı, istərsə də evdə Allahın rəsulu onu mənə öyrətməsin və izah etməsin.» Peyğəmbərin (s) əhli-beytə (ə) təlim etdiyi başlıca və ən mühüm məsələ Qurani-Kərimin özüdür. Ondan sonra peyğəmbərin sünnəti, yaxud təfsiri gəlir. Гуран da digər ясырләр кими тѣфсир олуна бияндир. Буна эюрѣ дя батил

³¹ امام خمینی، سید روح الله مصطفوی، آداب الصلوٰۃ، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ اول، 1370 ش. 37+421 ص، ۱۸۱

³² کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دار احیاء تراث اهل بیت (ع)، تهران، چاپ سوم، 1404 ق. - 1362 ش. جلد ۱، ص ۴۱

вя дцзэцн олмайан тяфсирлярин мцгабилиндя Гуранын щягиги мягсядляриня уйьун олан дцзэцн тяфсирляри тягдим етмяк вя инсанлары Гуранын щидайят програмына уйьун олараг зцлмятдян ишыьа йюнялтмяк цццн Оnun mötəbər бир тяфсирчийя ещтийаьы вардыр. Бу сябядян yuxarıda qeyd olunduğu kimi, пейьямбяр (с) Гуран айяляриндя дцзэцн истифадя едилмяйяьийиня эюря наращат иди.³³

Fəslin üçüncü bölməsində Əhli-beytin təfsir metodları araşdırılır. Гуранın тяфсири вящйлярин nüzulu анідан башламышдыр вя улу пейьямбярин (с) юзц bilavasitə Гураны юйрятмяклə айялярин мяналарыны щярщ етмяклə мяшьул олмушдур.

Гуранын тяфсириндя ясл цсул Гуранын юзц васитясиля тяфсириндəп ибарятдир. Гуран инсан ъямиййятини исмят вя паклыг ханяданына тяряф йюнялтдийиня эюря мясумларын гойдуьу qaydalara мцраьият етмяк Гуран тяфсиринин Гуран васитясиля тамамланмасы вя такмилляшдирилмяси демякдир. Беля бир мцраьият олмадан Гуран щягигятляри Гуранын юзц васитясиля тяфсир олуна билмяз. Əhli-beytin Quran təfsirlərinin araşdırılması göstərir ki, onlar aşağıdakı metodlardan istifadə etmişlər:

1.Bəyan metodları: а) Бирбаша бяйан методлары; б) Долайысы бяйан методлары.

Бу методлар ящли-бейтин бирбаша Гуран айялярини тяфсир етдикляри ясярлярдя гейд едилмишдир. Əщли-бейтин birbaşa bəyan metodlarına aid ян ящямиййятли тяфсир ясярляри ашаьыдакылардан ибарятдир:

1. Имам Ялипін (я) ясяри. Исламда илк тяфсир китабы адландыра биляьийимиз бу ясяр əldə yoxdur.

³³ مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار النمة الاطهار، مؤسسه الوفاء، بیروت، 1404 ق، جلد، 40، ص 112

2.«Мяалімүт-тяфсир мин кяламүл-ямир». İmam Sadırdən (я) рявайят Яли ибн Яби Талибя (я) мяхсусдур.

3.Ябил-Ъарудун тяфсири. Ябүл- Ъаруд Зийад бин Мянзярин рявайятиня эюрә Имам Баъыр Мящяммяд бин Яли ибн ял-Щцсейня (я) мяхсусдур.

4.Имам Садигин (я) ирфани тяфсири. Ябу Ябдцррящман Селипін «Щяқайіқятүл-тяфсир» адлы китабына ялавя шяклиндя мювъуддур.

Айялярә ясасланан ямялляр. Ящи-бейт (я) üzvləri бязян бир ямялі иъра едягкәп Quranın бир айясини зикр етмяйя башламыш вя bununla da эюстярмяк истямишляр ки, онларын ямяли щансы айядян гайнагланыр.

Ящли-бейтин сапмалара və saxtalaşdırılmalara qarşı mübarizəsi. İslam мядянийятинин düzgün тягдим едилмясиндя вя щягиги Гуран маарифинин эенишлянмясиндя ящли-бейтин (я) ян ящямийятли фяалийятляриндя бири йанлыш ряй вя сапмалара гаршы мцбаризяляридир. Бу сапмаларын вя йанлыш мейіллярин бязилари ъямийятдя бир әпәнә şeklini almışdır. Тяфсир рявайятляриндяки тящлцкялярдян бири дя Исраил рявайят тярзидир. Йящудилярин хейли рявайят вя хябярлярини йящуди Кяябүл- Ящбар ислам дини щювзясиня дахил етмишдир ki, bunun da səbəbi Quranda Tövrat və İncildəki bəzi məsələlərə işarə olunmasıdır. Мясум имамлар бу щадисяйя гаршы да ciddi мцбаризя апармишлар.

Гийас вя истищсанатын (юлчц вя дцзялишлярин) мязяммяти. Диндя сапма цсулларындан бири дя диндя бир щюкм вя йа щягигяти исбат етмяк цчцн гийасдан, шяхси ряйлярдян вя истищсанатдан (дцзялишлярдян) истифадя едилмясидир. Имам Яли (я) бу мясяля ilə bağlı буйурмушдур: «Диндя гийас етмяйин, щцнки, диндя еля ишляр вардыр ки, юлчйя эялмяз. Амма бир qrup адам эяляъяқдир ки, онлар гийас едяъяқдир. Беля адамлар

динин дцшмянидирляр»³⁴. Гуран щягигятляриндян инсанларын аздырылмасы йолларындан бири дя айялярин мянасынын тящриф едилмяси вя динин düzgün дярк олунмасындаки сапдырмалардан ибарятдир. Дцнйа malina һәрис инсанлар Гуран айялярини юз fikirляриня уйьун щәкилдә тяфсир вя щярщ етмяйя башламышлар.

Ящли-бейт (я) бу тящлцкяли мясялянин гаршысыны алмаг цццн ciddi işlər görmüş, ряйя ясасланан Гуран тяфсирини гадаьан етмишдир. Əhli-beytin təfsiri mahiyyətсə metodoloji təfsirdir. Bu metodu onlardan əxz etmiş şəxs Quranın mənə və maarifi barəsində məlumat əldə etməkdən əlavə öz istedadı çərçivəsində təfsirin mahiyyəti barəsində də məlumat əldə edir. Əhli-beytin təfsir çəşməсindən бəhrələnməyən şəхslər hidayətə doğru yol tapmaq əvəzində azğınlığа və rəzalətə düşar olurlar.

Əhli-beytin təfsirində istifadə olunan metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Quranın söz vasitəsilə təfsiri;

2. Quranın Quran vasitəsilə təfsiri; Əhli-beyt təfsirinin ən mühüm üsullarından biri Quranı Quran əsasında təfsir etməkdən ibarətdir. Uca Allah buyurur: «وَكَذَٰلِكَ أَصْرَفَ الْأَمْوَالَاتِ لِذَبْذَبَةٍ لِّقَوْلٍ مِّمَّا يَعْلَمُونَ» «Biz ayələri belə başa salırıq ki, onu bilən bir camaata izah edək». (əl-Ənam, 105)

Quranın mənəvi təfsiri. Quranın təfsiri təkсə ayələrin zahiri cəһətləri ilə tamamlanmır. Ayələrin batini cəһətləri də geniş təfsir olunmalıdır. Əhli-beyt Quranı təfsir edərкən daim zahiri və batini olmaqla bu iki cəһətə diqqət yetirmiş və bu cəһətlərin һər birinə əһəmiyyət vermişdir.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslі** “Əhli-beytin təfsir irsi” adlanır və onun **ilk bölməsində** “əhli-beyt və Quran” məsələsi araşdırılır.

Гуран Аллащ-тааланын китабы цццн хцсуси бир аддыр. Аллащпн юзц бу ады она верəгəк буйурмушдур:

³⁴ حرعاملی، وسایل الشیعہ الی تحصیل مسائل الشرع، موسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1409ق. جلد ۱۸، ص ۲۱۷

«بِأَنَّهُ قَدْ كَانَ» «Бяли, о, язямятли бир Гурандыр» (әл-Вүрү, 21). «Гуран» сюзц «Гуран»да 68 дяфя işlənmiş вя ики дяфя намаза aid edilmişдир: «وَقَدْ أَقْبَرُ الْقَدْرَ كَانَ» – «Сцбщ намазыны гыл. Чцнки сцбщ намазы (мялякляр тяряфиндян) мцшащидя олунур» (әл-İsra,78). Гуран сюзц цч дяфя дә «гираят» вя «охумаг» мянасында ишлянмишдир.

Ящли-бейт (я) Гураны щямишя динин дярк едилмясинин мещвяри вя мейары кими танытмыш вя бцтцн мясялялярдә Гурана мцраъият етмяуі vacib saymışdır. Имамлар Гуранын Гуранla тяфсир цсулуну юйрятмякля йанашы, Курана яасланан сцннати дә вурьуламышлар. Рявайятляр дя әдәг Гурана уйьундурса, гябул едиля билярляр, беля дейилсә, инкар едилмялидирляр. Дин вя шяриятин мейары вя ясасы Гуранdır.

Ящли-бейт (я) üzvləri Гуранын mötəbərliyini вя әһәмйуәтини йцксяк qiymətləndirərək гейд етмишляр ки, бцтцн ющдялик, мцгавиля, ягдамя вә мцгавилялярдяки щяр бир маддя Аллащын китабына зидд олмамалыдыр.

Гуранin хцсусийятляриндян бири онун «бяйан вящдяти»дир. Бу, ондан ибарятдир ки, Гуран тядриъәп ендирилмякля йанашы, илащи щикмят онун 23 ил ярзиндя фасилялярля, мцхтялиф йерлярдя, мцхтялиф заманларда вә фяргли вязийятлярдя ендирилмясини истямишдир. Бунлара бахмайараг, Quranda щеч бир ихтилаф вя зиддийят мцшащидя едилмир. Гурани-Кярим həyatın ябядилийиня вя дайаныглыǵına зяманятдәп ибарят olan мясяляляри цмуми şəkildə бяйан етмишдир. Quran сцннат, гейдляр, сабит вя дяйишкян хцсусийятляр васитясиля изащ олунмалыдыр. Демяли, Гуран маарифинин шярщиндя Гуранын сцннати олан ещтийаъы Гуранын юзцндян әялян бир реаллыгдыр. Сцннат mötəbərlikдә, dəlil-sübutda Гурана яасландыьы кими, Гуран да sünnətə söykənir, şərh edilir.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi Quranın təfsirində əhli-beytin istiqamətverici və tərbiyəvi rolunun təhlilinə həsr olunmuşdur. Rəvayətlərdə geyd olunduğu kimi, əzli-beyt (я) üzvləri Qurанын бцтцн мяна вя анлайышларыны билян инсанлар олмушлар. Аллаш китабыны бу ыцр билмяк онларын ющдясиня бир вязифя олагац гойулмушдур. Бу вязифя инсанларын Qurанын мяналары иля щягиги щякилдя таныш олмаыа щидайят олунмасындан ибарятдир. Бу, еля бир щидайятдир ки, инсанын ыанына мярифят кими тясир едир вя нятиыядя инсан камил мярифят сачиби олур.

Нидайят китаби Quran инсанлары гаранлыглардан хилас едир, онлары щягигятя доору юнъялдир. Бу мцщцм мөсөлөни ади инсанлара, Гуран маарифини юйрянмяк истяйянляря анлатмаг цццн алимляр, ziyalılar лазымдыр. Мясумларын фяалийяти щямищя бу ыцр алимлярин щазырланмасына доору юнъялмишдир. Онлар Qurанын анлашылмасы, щюкмляринин дяркi цццн щазирдляр щазырламышлар. Беля ки, ибн Аббас һязрят Яли (я) мяктябиндя тярбийя алмышды. Имам Баыр (я) вө имам Садиг (я) Зяраря бин Яин, Йунис бин Ябдцррящман вя Мюмин Таы кими щазирдляр щазырламышлар.

Мясум имамлар бязян ядыби гайдалара яасланараг (сярф, нящц, мяна, бйан вя с.) Гуран айялярини тяфсир етмищ вя щазирдляриня цмуми гайда вя цсуллара яасланараг дини мясяляляри неыя аращдырмаы юйрятмишляр.

Мясумларын ян мühüm вязифяляриндя бири dinin яасларини вя цсулларыни эюстярмякдя ибарятдир. Онлар сющбят вя тяфсир тялимляриндя даим она ищаря етмишляр. Тяфсирчиляр цццн ачар олап бу яасларын Qurанын дярк едилиб, анлашылмасында тяйинедиыи вя тясиредиыи ролу олмушдур. Онун ясасында айялярин мяналарыны кящф етмяк олар. Бунларын ян мцщцмляри ащаыдакылардыр:

а) Елми вя гяти әтглярин тяфсири;

б) Айялярин етигад мясяляляриня дигят йетирилмәси;

ъ) Айялярин вилайят юлчцляриня дигят йетирилмәси;

ç) Гуранын ябядилийи;

d) Мцтясабищ айялярин мюцкям айялярә мцраъият edilməsi;

e) Насихин мянсухдан айırd edilməsi.

Ибн Яби әл-Нядидә әюрә «Гуранын тяфсириндя мювъуд олан щяр шей Ялидян (я) әютцрцлмцшдцр вә онун вцъудунун бир щиссясидир. Тяфсир китабларына мцраъият етсәниз, айдын шякилдә әюрәъяксиниз ки, тяфсир гайнагларынын чохунда йа ондан, йа да ибн Аббасдан данышылыр. Инсанлар билирляр ки, ибн Аббас щямишя Ялинин (я) хидмятиндя олмуш, щамыдан чох она баъланмышдыр. О, Ялинин (я) шаэирди иди.³⁵ Бу истигамятдә әщли-бейт дә, Гуранын камал сифятлярини вә фязилятлярини щярщ етмякдә бу сямаві Китабын таныдылмасы вә тяблиьиндя чохлу сәйляр әюстярмишляр. Ящли-бейт щямишя инсанлары Гураны охумаъа, Ону юйрянмәйя вә анламаъа тяшвиғ етмишдир.

Ящли-бейт həmişə insanları Гуран айялярини гирәят вә тилавәт едилмәсиня дывәт етмиш, әеъя вә әцндцзцн мцхтялиф саатларында инсанлары Гуран охумаъа ряъбятляндирмякля йанашы, Онун йахшы вә әюзәл сясля охунмасыны вурьуламышлар. Бу йолла онлар Гуранын әюзәлликлярини, Онун қареуә, ешидянә тясирини цзя чыхармағ истямишляр. Ящли-бейт юз әюстяришляриндя Гуранын Мяккя кими мцгяддяс йерлярдә охунмасына хцсуси дигят йетирмишdir. Onlar Гуранын Рамазан айында Аллащ тяряфиндяндә ендирилдийини нязря аларағ, бу аяа хцсуси ehtiram бяслямиш вә мюминляри бу

³⁵ ابن ابی الحديد معتزلی، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، انتشارات کتابخانه آیت الله.
ابن اثیر جزری، مجدالدین مبارک مرعشی، قم، 1404ق، ص ۱۴.

айда Гурані җох гираят етмайя ташвиг етмишляр. Имам Рза (я) буйурур: «Бу мцбаряк айда Гуран гираятини вя Аллащын пейьямбариня салам эюндярмайи бол ет».

Аллащ-тааланын тяъялласы олан Гуранын уъа мягамыны нязря алараг Она гулаг асан заман ядябя риайят етмяк лазымдыр. Ящли-бейт беля qaydanı gözləməyi dönə-dönə тядид етмишдир. мцсялманлары Гураны горумаъа вя Ону язбярлямайя дə təşviq etmişdir.

Fəslin **üçüncü** bölməsi Əhli-beytin təfsir irsinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Rəvayət təfsirləri, yaxud danışqla ötürülən təfsirlər peyğəmbəri-əkrəm (s) və əhli-beyt vasitəsi ilə Quran ayələrinin təfsirindən ibarətdir. Bu məsələdə aşağıdakı Quran ayəsinə istinad edilmişdir: « وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ كِتَابَ الْيَقِينِ » - اللّٰهُمَّ مِّنْزِلِ إِلَيْهِمْ "Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni izah edəsən" (ən-Nəhl, 44). Şiə alimləri müxtəlif dövrlərdə bu rəvayətlərin toplanıb, çap edilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və hər bir dövrdə bu sahədə çoxlu sayda kitablar nəşr etmişlər. Bu kitabların sırasında Quminin, Əyyaşinin, İmam Həsən Əskərinin, Fərat Kafinin və Əbu Həməzə Səmalinin təfsirlərini qeyd etmək olar.

Müasir dövrdə təhqiqatçıların bəziləri fərdi şəkildə hər bir əhli-beyt üzvü haqqında hadisələri keçmiş dövrlərin qaynağı formasında toplayıb, onları tərtib etməyə başlamışlar. Nəticədə əhli-beytin təfsir irsi haqqında dəyərli toplular meydana çıxmışdır.

Peyğəmbər (s.) elmləri miras kimi canişinləri olan əhli-beyt üzvlərinə vermişdir. Bu irsin bir hissəsi yazılı şəkildədir. Bunlardan biri «Cəmiyyət» və ya «Tale» kimi təbir olunan «Əlinin kitabıdır». «Nəhcül-bəlağə», "Səccadiyyə səhifəsi" də bu qəbildən olan mötəbər kitablardır.

Tədqiqat işinin nəticəsi kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Qurani-Kərim nazil olduğu zamandan başlayaraq Kitabdakı bir sıra incə mətləblərin və dərin mənalarn izahına ehtiyac yaranmışdır. Bu ehtiyacın nəticə olaraq

dini elmlər sırasında xüsusi yer tutan təfsir elmi ortaya çıxmışdır.

2. Təfsir elminin yaranması bilavasitə sonuncu peyğəmbərin (s) adı ilə bağlıdır. Bu missiyanı öz üzərinə götürən peyğəmbər Quranın təfsirinə böyük önəm verərək onun islam üçün taleyüklü bir məsələ olduğunu buyurmuşdur.
3. Peyğəmbərin vəfatından sonra bu şərəfli missiyanı əhli-beyt (ə) üzvləri davam etdirmişlər. Onlar batini təfsir üsuluna üstünlük verərək Quranı Quran vasitəsilə açıqlamışlar.
4. Quranın batini təfsirində imam Əlinin (ə.) xidmətləri xüsusilə böyük olmuşdur. Həzrət Əlidən (ə) sonra isə bu missiyanı digər imamlar öz öhdələrinə götürmüşlər.
5. İslamın yayılmasında Quranla yanaşı, Onun ilkin təfsirçiləri də mühüm rol oynamışdır. Peyğəmbərin (s) buyurduğu kimi, Quran ilə əhli-beyt (ə) heç vaxt bir-birindən ayrılmayacaqdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. اهل بیت (ع) مفسران حقیقی قرآن کریم. انتشارات بیشه، تهران، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۲. “Əhli-beyt (ə.) – Qurani-Kərimin həqiqi təfsirçiləri. Tehran, “Bişe”, 1391(2012), 192 səh.
2. İmam Əli (ə) və digər imamlar (ə) Quran təfsirçiləri kimi // Filologiya məsələləri, 2010, N2, s. 545-556
3. Quran çağırışlarının zaman kəsiyində başa düşülməsi // Filologiya məsələləri, 2010, N3, s.439-447
4. Təfsir və onun funksional tipologiyası // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2011, s. 325-331
5. Quran və təvil // AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı. IX buraxılış, Bakı, 2012, s. 559-562

6. Quranın hidayətedici missiyasının təkamülündə əhli-beytin rolu. Elmi axtarışlar (Folklor İnstitutu). N2, 2010, s. 325-331
7. Quran təfsiri barədə üç növ yanaşma. Elmi məcmuə. N15. 2011, s. 203-209
8. Qurani-Kərimdə ədəbi-bədii gözəlliklər. Regional (bölgə) konfransının tezisləri. s.14-15
9. Əhli-beyt (e) və Kurani-Kerimin mevzu tefsiri . Bilimsel Eksen. c.146-152

Марям Мухаммед кызы Исхакзаде

**Первые комментаторы Корана (приципы
комментарии Ахли-бейта)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация является первым опытом системного исследования работ первых комментаторов Корана на основе преданий, хадисов, а также письменных источников. Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «**Введении**» отмечается актуальность исследования, о пределяются объект, цель и задачи работы, указывается научная новизна, практическая значимость и методология исследования.

В **первой главе** освещаются вопросы, связанные с необходимостью возникновения толкования Корана, как специальный вид теологической науки. Установлено, что первым толкователем Корана был пророк Мухаммед, а затем

эта священная Книга была комментирована его сподвижниками и домочадцами (Ахли-бейтом). Возникновение толкования было связано с сущностью самого Корана, для лучшего понимания содержания священной книги.

Вторая глава называется «Место Ахли-бейта в толковании Корана». Здесь исследованы такие вопросы, как Ахли-бейт в Коране, источники работ Ахли-бейта по комментированию священной книги и методы толкований домочадцев.

В третьей главе исследуются богатое наследие Ахли-бейта по толкованию Корана. Здесь особое внимание уделено анализу вопросов, связанных с ролью Ахли-бейта в комментировании Корана и освещению источников по указанному направлению.

В заключении излагаются основные выводы диссертации и указывается значение работ по толкованию Корана в системе исламского общества.

Eshagh-zadeh Maryam Muhammed kızı

First commentators of Qur'an (principles of commentaries by Ahl al-Bayt)

Summary

Dissertation is the first experience of systematic research of works of the first commentators of Qur'an on the basis of legends, hadiths, and written sources. Dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature.

The actuality of dissertation is grounded in introduction. Also the degree of its studies is investigated, the sources, aims and research tasks are determined, the theoretical methodological basis is specified and scientific novelty and practical value of the work is given in introduction.

The first chapter researches the necessity of origin of interpretation of Qur'an, as special type of theology science. It was noted that the first interpreter of Qur'an was a prophet Muhammad,

and then this Holy Book was commented out by his associates and household (Ahl al-Bayt). The origin of interpretation was related to essence of Qur'an, for the better understanding of maintenance of this holy book.

The second chapter is named "Place of Ahl al-Bayt in interpretation of Quran". The questions as Ahl al-Bayt in Quran'an, the sources of works of Ahl al-Bayt about their commentaries of holy book and methods of interpretations of Muhammad's household are investigated in this chapter.

The third chapter researches a rich legacy of Ahl al-Bayt on interpretation of Qur'an. The special attention is spared an analysis a question, related to the role of Ahl al-Bayt in interpretation of Qur'an in this chapter too.

In the conclusion the research and the results are summarized, and indicates the value of the work on the interpretation of the Qur'an in the Islamic society.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ ИМ. М.ФИЗУЛИ**

на правах рукописи

МАРЯМ МУХАММЕД кызы ИСХАКЗАДЕ

**ПЕРВЫЕ КОММЕНТАТОРЫ КОРАНА
(приципы комментарии Ахли-бейта)**

Специальность: 7213.01–Религиоведение

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии**

Баку - 2014